

POKAZATELJI DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENE U SRBIJI 1945–2000

APSTRAKT: U radu su razmatrani osnovni pokazatelji društvenog položaja žene u Srbiji u posmatranom razdoblju i segmenti koji su ga određivali. Dotaknuta su pitanja pravnog položaja, školovanja i obrazovanja žena, radne aktivnosti, položaja u braku i porodici, pomoći društva u nezi i vaspitanju najmlađe dece, zdravstvenog stanja, te participacije žena u političkom životu zemlje.

Društveni položaj žene u Srbiji oblikovalo je više činilaca. Posle dolaska komunista na vlast na taj položaj presudno su uticali naslede patrijarhalnog načina života agrarnog srpskog društva,¹ te sistem moralnih i društvenih vrednosti zasnovanih na njemu s jedne, i drugačije političke prilike u kojima je proklamovana ravnopravnost žene, s druge strane. Prevlast, dominacija muškaraca i podređenost žene, posebno udate žene mužu, u prvim decenijama 20. veka nije se bazirala samo na običajima i društvenoj svesti, već i na zakonima koji su legalizovali nejednak položaj žene.² Upadljiva obespravljenost žena u sferi politike, koja se u Srbiji manifestovala i u tome što one nisu imale pravo glasa,

¹ Strukturu stanovništva karakterisalo je visoko učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnoj populaciji. U Jugoslaviji je 1931. godine udeo poljoprivrednog stanovništva u ukupnom iznosio 76,2%, a 1948. na osnovu jednih izvora 70,5%, a na osnovu drugih 67%. Dominirajući način proizvodnje bila je naturalna proizvodnja, za sopstvene potrebe domaćinstva, sa elementima sitne robne proizvodnje. U ukupnoj vlasničkoj strukturi na selu je prevladavalo sitno parcelno vlasništvo. Na jednog poljoprivrednika u Jugoslaviji 1931. godine dolazilo je u proseku oko 1,03 ha. Po popisu poljoprivrednih gazdinstava iz 1931. godine, posedi do 5 ha činili su dve trećine od ukupnog broja poseda. Videti: Vera Gudac-Dodić, *Agrarna politika FNRJ i seljaštvo u Srbiji 1949–1953*, Beograd 1999, 237–238; Dragan Veselinov, *Sumrak seljaštva*, Beograd 1987, 17; Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1958, 353.

² Po Srpskom građanskom zakoniku, koji je u Srbiji važio još od 1884, a ukinut tek 1946, udata žena je u pogledu svoje opšte poslovne sposobnosti bila izjednačena sa maloletnicima, umobolnim licima, raspikućama i propalicama. Dr Maja Draškić, dr Olga Popović-Obradović, *Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, 11–21.

formalno je prevaziđena izbornim zakonom iz 1945. godine i Ustavom FNRJ iz 1946, koji je ženama to pravo garantovao.

Osnovna ustavna načela i zakonska rešenja jugoslovenske države bila su oblikovana, pored ostalog, u skladu sa ideologijom vladajuće komunističke partije. Vrh Komunističke partije, koji je bio nosilac političke moći u zemlji, formalno-pravno je uobličavao svoja shvatanja o položaju i društvenoj funkciji žene, kao i ukupnu politiku, kroz zakonske i normativne državne akte. Socijalističko društvo koje je, makar na nivou teorije i deklarativnih proklamacija sistema, težilo emancipaciji, ravnopravnosti i ukidanju nejednakosti među ljudima odražavalo je vladajuću ideologiju i na pravni status žene. Neosporno je da je u odnosu na zakone koji su važili pre Drugog svetskog rata, socijalistička vlast svojim ustavnim i zakonskim regulativima učinila pomak na eliminisanju diskriminacije i nejednakog pravnog položaja žene i muškarca.

Osnovu pravne ravnopravnosti žene u Srbiji i Jugoslaviji utemeljio je Ustav FNRJ iz 1946. godine, a dalje su je razradili i konkretizovali drugi zakoni.³ Kasnije doneti akti sa najvećom pravnom snagom odredbe o ravnopravnosti žena i muškaraca uglavnom su potvrđivali i proširivali, te su na nivou osnovnih načela i konstitucionalnih prava zabranjivali polnu diskriminaciju u svim oblastima života.

Zadobijena prava koja su u Srbiji i Jugoslaviji bila garantovana ženama jesu pravo na školovanje i obrazovanje pod jednakim uslovima kao i muškaraca, pravo na rad i jednaku platu za isti rad, aktivno i pasivno biračko pravo, plaćeno odsustvo posle porođaja, socijalo osiguranje, pravo na razvod, abortus i drugo. Socijalističko društvo nije oskudevalo u zakonima i normativnim aktima koji su pružali garancije o ravnopravnosti polova.

Osnovna obeležja zatečenog stanja pismenosti stanovništva u Srbiji bila su visoka nepismenost, izražene razlike u nivou pismenosti stanovništva u pojedinim područjima i delovima u Srbiji, između gradova i sela, i posebno između muškog i ženskog stanovništva. Neposredno po završetku Drugog svetskog rata, žene u Srbiji zaostajale su za muškarcima kako po nivou pismenosti tako i po stepenu obrazovanja stečenom u školskim obrazovnim institucijama. Bilo je puno nepismenih žena, ali je procenat nepismenosti ženskog stanovništva bio neujednačen u različitim delovima zemlje. U okviru Srbije, najviši procenat nepismenih žena bio je na Kosovu, potom u centralnoj Srbiji, dok je na području Vojvodine zatečeno stanje pismenosti ženskog stanovništva bilo nešto povoljnije.⁴

³ *Ustav FNRJ, 1946*, Službeni list FNRJ, 1946. U Ustavu je, pored ostalog, zapisano: „Žene su ravnopravne s muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života“. Glava 5, Prava i dužnosti građanina, član 24, str. 77.

⁴ Prema podacima iz 1931. godine, na području Vojvodine procenat nepismenih žena bio je 23,6%, u užoj Srbiji 78,3%, a na Kosovu i Metohiji 93,9%. *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*, Statistički bilten, 298, Beograd, januar 1964, 12.

U prvim posleratnim godinama organizovani su brojni kursevi za opismenjavanje u koje je masovno bilo uključeno i nepismeno žensko stanovništvo.⁵ U posleratnom razdoblju evidentno je osetno smanjenje broja i procenta nepismenih žena u ukupnoj ženskoj populaciji starijoj od 10 godina (od 37,5% u 1948. do 11,1% u 1991).⁶ Učešće žena u ukupnom broju nepismenih, međutim, nije se smanjivalo; naprotiv, ono se u relativnim odnosima povećavalo. Godine 1991. od svih nepismenih 80,4% bile su žene.⁷ Nepismenost u Srbiji još uvek nije iskorenjena i pored nesumnjivog napretka koji je ostvaren u drugoj polovini 20. veka. Najviše nepismenih je među starijim ženama.

U Srbiji je obavezno osnovno osmogodišnje školovanje. Školska obaveza formalno je postojala i u Kraljevini Jugoslaviji, a u Srbiji i ranije, ali osnovnim školovanjem nisu bila obuhvaćena sva deca. Devojčice, posebno one koje su živjele u siromašnim i planinskim krajevima, često su ostajale van domašaja škola. Obrazovni nivo ženske dece stican kroz državne školske institucije u prvim posleratnim godinama još uvek je bio veoma skroman. Više od polovine žena u Srbiji je bilo bez škole ili je imalo samo tri razreda osnovne škole, a retke su bile one koje su imale školsku spremu višu od četiri razreda osnovne škole.⁸ Dosledno sprovođenje zakona o obaveznom osmogodišnjem školovanju i relativno visok stepen obuhvata dece osnovnim obrazovanjem, jačanje i širenje školske mreže, stalni rast procenta upisane ženske dece u osnovne škole, koji se izjednačavao sa procentom upisanih dečaka, bili su glavna obeležja razvoja osnovnog školovanja u Srbiji.

U posleratnom razdoblju kontinuirano se povećavao i obim učenica koje su pohađale srednje škole. Iz godine u godinu žene su bile sve prisutnije u njima. Poslednjih decenija 20. veka nije bilo srednjoškolskih institucija u koje se žene nisu upisivale. Bez obzira na tu činjenicu, one su se usmeravale i koncentrisale uglavnom na pojedine obrazovne profile. Pored gimnazija, ženska omladina je bila usmerena na škole vezane za uslužnu, zdravstvenu, prosvetnu i tekstilnu delatnost, što je uslovljalo feminizaciju pojedinih obrazovnih profila.⁹

⁵ Od 1946. do 1950. u Jugoslaviji je organizovano 121.690 tečajeva za opismenjavanje, sa 2.829.269 polaznika, žena i muškaraca. Od 1948. do 1950. više od 70% polaznika bile su žene sa sela. U Srbiji je u razdoblju od 1946. do 1950. organizovano 50.505 tečajeva za opismenjavanje, sa 1.214.249 polaznika oba pola. Neda Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima u Srbiji i Jugoslaviji*, u: Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, Beograd 1998, 519; Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Beograd 1996, 239.

⁶ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 2000, 62.

⁷ Kako u strukturi nepismenih žena dominiraju one starije, to se može dovesti u vezu sa visokim procentom nepismenih devojčica iz 40-ih godina od kojih su mnoge, i pored brojnih analfabetskih kurseva organizovanih u prvim posleratnim godinama, ostale nepismene. Na to je mogla uticati i činjenica da ovde žene u proseku žive duže od muškaraca.

⁸ Godine 1953. oko 8% ženske populacije starije od deset godina imalo je školsku spremu veću od četiri razreda osnovne škole. *Žene u društvu i privredi Jugoslavije*, Statistički bilten 298, 14.

⁹ Početkom 80-ih godina u Srbiji je u srednjim školama bilo 57,5% od ukupne ženske omladine starosti od 15 do 19 godina. Na području uže Srbije i Vojvodine stopa obuhvata iznosila je oko 60%, a na Kosovu je bila ispod 50%. Anđelka Milić, *Žene, politika, porodica*, Beograd 1994, 44.

U drugoj polovini 20. veka poboljšana je obrazovna struktura stanovništva, a napredak je zabeležen i u razvitku institucija višeg i visokog obrazovanja, posebno tokom 70-ih godina. Žene su češće nego ranije sticale obrazovanje na najvišim nivoima školovanja i ne samo da su smanjivale razlike koje su u tom pogledu postojale između muškaraca i žena, već su se po zastupljenosti u visokoškolskim institucijama izjednačile sa njima. Poslednjih godina 20. veka nešto više do polovine ukupnog broja studenata, ali i onih koji su završavali studije bile su žene.¹⁰ U relativnim odnosima žene su bile najprisutnije na pedagoškim i nastavničkim fakultetima, farmaceutskim, filozofskim i filološkim, kao i na defektološkim fakultetima.¹¹ Ovde svakako treba dodati da obrazovna struktura stanovništva, mada povoljnija od predratne, još nije zadovoljavajuća. Nešto više od polovine stanovnika ima završenu samo osnovnu školu ili nije do kraja završilo ni nju. Ono što ovde naglašavamo jeste činjenica da je u drugoj polovini 20. veka smanjena zatečena nesrazmera između obrazovnog nivoa žena i muškaraca. Upravo je školovanje i obrazovanje onaj segment društvenog života u Srbiji u kojem žene nisu potisnute u drugi plan i u kojem su, u odnosu na prethodna vremena, ostvarile napredak.

Decenije posleratnog razvoja u socijalističkoj Jugoslaviji bile su obeležene i porastom stope radne aktivnosti žena. Procenat učešća žena u ukupnom broju zaposlenih kontinuirano je povećavan. Do sredine 80-ih godina prosečna stopa rasta zaposlenih žena na području Jugoslavije, ali i u okvirima Srbije uglavnom je bila viša od prosečne stope rasta zaposlenosti svih.¹²

Ostvareno pravo žene na rad je ključna kategorija emancipacije žena u socijalističkim zemljama.¹³ Uprkos tome, ponekad je bio vidljiv raskorak između proklamovane politike jednakosti polova u svim sferama života, normativnih garancija o ravnopravnosti žene i prakse koja je to onemogućavala.¹⁴

Krajem 80-ih godina, usled društvene, a pre svega ekonomske i političke krize, smanjivao se broj zaposlenih lica. U poslednjoj deceniji 20. veka udeo žena u ukupnom broju zaposlenih u Srbiji kretao se na nivou od oko 40%. Većina zaposlenih žena je radila u privrednim delatnostima. Pored toga, žene su imale visok udeo među svim zaposlenim licima u vanprivrednim delatnostima.

¹⁰ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, 377.

¹¹ *Isto*, 382–383.

¹² Prosečna stopa rasta zaposlenih žena konstantno je bila viša od prosečne godišnje stope rasta zaposlenosti svih u celom posleratnom periodu. Izuzetak od toga bio je period od 1948. do 1955, kada je stopa rasta svih zaposlenih bila viša od stope rasta zaposlenih žena. *Jugoslavija 1945–1985*, Beograd 1986, 57.

¹³ Videti: Vera Gudac–Dodić, *Zapošljavanje žena u Srbiji i Jugoslaviji u drugoj polovini 20. veka*, Godišnjak za društvenu istoriju, 1–3/ 2003, Beograd 2004, 87–107.

¹⁴ O tome, pored ostalog, svedoči izveštaj Izvršnog odbora Gradske sekcije AFŽ-a, iz sredine 1952, u kojem je poseban deo posvećen problematici nezaposlenih žena. U njemu je konstatovano da u okolnostima smanjivanja radnih mesta u preduzećima masovno otpuštaju žene. Istorijski arhiv Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena, 1944–1952, AFŽ, nesređeno, kut. 2, Zapisnik sa sastanka Izvršnog odbora Gradske sekcije AFŽ-a, održanog 27. avgusta 1952.

Najčešće su bile zaposlene u društvenom (državnom) sektoru.¹⁵ Jačanje privatnog sektora u poslednjoj deceniji 20. veka dovelo je i do porasta broja žena koje su se zapošljavale u njemu.

U posmatranom razdoblju evidentna su bila nastojanja da se ublaži podeľjenost zanimanja na „muška“ i „ženska“. Gotovo da i nema oblasti i profesije u kojima nisu prisutne žene, što je značajna razlika u odnosu na prethodna vremena, ali ipak opstaje feminizacija pojedinih zanimanja i profesija. Sa visokim procentom žene su zastupljene u oblasti zdravstva, ugostiteljstva, kulture i obrazovanja, posebno na nižim nivoima školovanja, u oblasti komercijalnih usluga. One preovlađuju i u pojedinim granama industrije, a tipičan primer za to je tekstilna industrija.

Istraživanja zasnovana na analizi odnosa prosečnih plata zaposlenih žena i prosečnih ličnih dohodaka po granama delatnosti, kao i komparaciji plata prema obrazovnom nivou, pokazuju da postoji razlika u visini zarada muškaraca i žena. Po visini primanja žene se u proseku kreću na nivou od oko 90% prosečnog ličnog dohotka, a u privrednim delatnostima i niže.¹⁶ Ta pojava nije karakteristična samo za razdoblje posle raspada jugoslovenske države, već je postojala i ranije.¹⁷

Tendenciju sve masovnijeg zapošljavanja ženskog stanovništva pratilo je povećanje broja žena koje nisu mogle da nađu posao. Udeo žena među licima koja su tražila zaposlenje uglavnom je bio oko ili iznad polovine, tako da su one činile većinu nezaposlenih.¹⁸

U poslednjoj deceniji 20. veka veliki broj zaposlenih bio je na tzv. prinudnom odmoru, a među njima je bilo puno žena. U Srbiji i SR Jugoslaviji postojao je i ilegalan rad, tzv. rad na crno, a prema nekim procenama trećinu lica koja su radila na ilegalnom tržištu činile su žene.¹⁹

¹⁵ Podaci za 1993. pokazuju da je učešće žena u ukupnom broju zaposlenih na nivou SR Jugoslavije bilo 40,6%, u privrednim delatnostima 35,1%, a u vanprivrednim čak 62,9%. Visok udeo žena među svim zaposlenim licima u vanprivrednim delatnostima prikriva činjenicu da je zaposlenost žena, ukoliko se posmatra isključivo ženska radna snaga, drugačija. Od svih zaposlenih žena veći deo radi u privrednim, a manji u vanprivrednim delatnostima. *Statistički godišnjak Jugoslavije, 2000*, 107.

¹⁶ Razlike u visini plata u Srbiji pojavljuju se kada se posmatra odnos prosečnih plata zaposlenih žena i prosečnih ličnih dohodaka prema obrazovnom nivou, odnosno kada se zarade analiziraju i prate prema polu i strukturi obrazovanja. Analizu je izvela Gordana Lazić na osnovu Ankete o radnoj snazi, stanje iz septembra 1988. Sanja Čopić, Brankica Grupković, Gordana Lazić, Ljiljana Dobrosavljević–Grujić, *Žene u Srbiji. Da li smo diskriminisane?*, Beograd 2001, 95–97.

¹⁷ Videti više u: Željka Šporer, *Feminizacija profesija kao indikator položaja žene u različitim društvima*, Sociologija, br. 4, Beograd 1985; A. Milić, *n.d.*, 70.

¹⁸ Na području Srbije i Crne Gore 1965. godine među nezaposlenima bilo je 58.058 žena, a 1998. godine, 473.141. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, 96. U Jugoslaviji je, krajem 80-ih godina, među licima koja su tražila zaposlenje bilo 54,6% žena. Najviši procenat tih žena bio je u Vojvodini, 64,7%, a najniži na Kosovu 25,6%. Mr. Nada Kerovac, *Žena u nezaposlenosti*, u: *Žena, znanstveni časopis za društvena i kulturna pitanja žene i porodice*, 5–6, Zagreb 1989, 29–30.

¹⁹ *Women 2000, An Investigation into the Status of Women's Rights in Central and South-Eastern Europe and the Newly Independent States*, International Helsinki Federation for Human Rights, (Serbia, Local Rapporteur: Marija Lukic), 525.

Procenat žena koje su bile na rukovodećim položajima u Jugoslaviji i Srbiji je veoma skroman. Masovno zapošljavanje žena nije bilo praćeno njihovom adekvatnom participacijom na rukovodećim mestima. One su mnogo ređe nego muškarci bile na pozicijama na kojima se odlučuje.²⁰

Zakon zabranjuje polnu diskriminaciju u radnom odnosu, ali pojedini indikatori ukazuju na postojanje njenih manje ili više vidljivih oblika u praksi.

Slabljenje patrijarhalnog modela i transformacija tradicionalne porodice na ovom području bili su uslovljeni mnogim činiocima, ali najviše uticaja na nju u proteklim decenijama imale su forsirana industrijalizacija zemlje, deagrarijacija stanovništva, ali i masovnije obrazovanje i zapošljavanje žena. Posleratni period karakterisalo je i intenziviranje procesa nuklearizacije porodice. U okvirima Srbije evidentno je smanjenje broja članova po jednom domaćinstvu i smanjivanje broja srodnika koji žive u okviru jedne porodice. Područje Kosova je jedino u kojem je došlo do porasta veličine prosečnog domaćinstva, odnosno u kojem je registrovan porast broja članova po jednom domaćinstvu.²¹

Opadanje nataliteta, smanjivanje broja dece po porodici, smanjivanje prirodnog priraštaja stanovništva, opšte su tendencije koje karakterišu centralnu Srbiju i Vojvodinu.²² Posledice okolnosti da stanovništvo u Srbiji u globalu stari jesu sve veći broj staračkih domaćinstava, porast samačkih domaćinstava u starijoj populaciji stanovništva i smanjenje broja sklopljenih brakova. Od početka 70-ih godina, stopa zaključenih brakova na 1000 stanovnika je u padu.²³ Vidljive su tendencije pomeranja starosnih granica supružnika prilikom stupanja u brak.²⁴ Produženo školovanje, te masovnije zapošljavanje muškaraca i žena u odnosu na

²⁰ U socijalističkoj Jugoslaviji, krajem 70-ih godina na dužnosti direktora bilo je nešto ispod 6% žena. Deceniju kasnije, preciznije 1987. godine udeo žena u broju direktora ili predsednika kolegijalnih upravnih tela bio je 6,43%. Aleksandra Kanjuo, *Žene menadžeri u Jugoslaviji i Indiji*, u: *Žena, znanstveni i kulturni časopis za društvena i kulturna pitanja žene i porodice*, 3-4, Zagreb 1990, 74. Prema drugim autorima, u Jugoslaviji je učešće žena na rukovodećim poslovima iznosilo 14,8%. Dragana Stjepanović-Zaharijevska, *Moć i nemoć žene*, Niš 1999, 134.

²¹ Broj stanovnika po jednom domaćinstvu u Srbiji smanjen je sa 4,4 u 1948. godini na 3,6 u 1991. Veličina prosečnog domaćinstva varira u različitim područjima Srbije. Početkom 90-ih godina broj stanovnika po jednom domaćinstvu u centralnoj Srbiji bio je 3,4 (prema 4,5 u 1948. godini), Vojvodini 2,9 (prema 3,6), a na Kosovu 6,8 (prema 6,4). *Demografska statistika 1997*, Beograd 1999, 27. *The World's Women 2000, Trends and Statistics*. United Nations, New York, 50.

²² Prirodni priraštaj na 1000 stanovnika u centralnoj Srbiji od 1992. godine je negativan; te godine je iznosio - 0,1, a 1997 - 1,8. Podatak da je na tom području 1952. godine priraštaj na 1000 stanovnika bio 16,7 svedoči o znatnom smanjenju prirodnog priraštaja. Stopa prirodnog priraštaja u Vojvodini je negativna od 1989. godine. *Demografska statistika 1997*, 58, 59. Ukoliko se posmatra celokupno područje SRJ, odnosno Srbije i Crne Gore, prirodni priraštaj na 1000 stanovnika godine 1997. bio je 1,8.

²³ Početkom 70-ih godina stopa zaključenih brakova na 1000 stanovnika iznosila je 9,1; 1989 - 6,6, a 1998 - 5,2. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, 72.

²⁴ Brak se sklapa sve kasnije. U Srbiji je 1950. prosečna starost muža pri zaključenju braka bila 26,7 godina, a 1997. godine 30,18 godina. Žene su 1950. godine bile neveste u proseku sa 23,76 godina, a krajem 20. veka (1997.) sa 26,41. *Demografska statistika 1997*, 134.

ranije periode, jedan su od osnovnih razloga koji su usloveli kasnije zasnivanje porodice i povećane godine supružnika prilikom sklapanja braka.

Brak je bio i ostao osnovni način formiranja porodice u Srbiji i Jugoslaviji. O tome svedoče podaci o relativno visokom procentu stanovništva koje živi u braku. On nije izgubio popularnost ni među mlađim generacijama, što pokazuju istraživanja sprovedena na uzorku omladine u beogradskim srednjim školama.²⁵

Jednaka prava i dužnosti, ravnopravnost supružnika u braku i izjednačenost u vršenju roditeljskog prava i obaveza, pravno reguliše Zakon o braku i porodičnim odnosima. Pravo na razvod je liberalizovano, a postupak za razvod pokreće se tužbom jednog ili oba bračna druga ili predlogom za sporazumni razvod braka.²⁶

Na prostoru Srbije i Crne Gore, broj razvedenih brakova pokazivao je, uz izvesna kolebanja, lagani rast do 80-ih godina. U poslednjoj deceniji 20. veka smanjen je broj razvoda, a stopa razvedenih brakova bila je veoma niska.²⁷ U uslovima sveopšte krize i izraženog osiromašenja većine stanovništva, egzistencijalna nesigurnost, ali i pojačano psihološko vezivanje za porodicu karakteristično za krizna vremena, samo su neki od razloga koji su doprineli smanjivanju stope razvoda braka 90-ih godina. Značajan procenat među razvedenim brakovima čine oni u kojima nije bilo dece.

Posle razvoda braka deca se u najvećem broju slučajeva dodeljuju majci, što je upadljiva razlika u odnosu na zakonsku regulativu i praksu u Srbiji pre Drugog svetskog rata. U celom posleratnom razdoblju na prostoru Jugoslavije i Srbije u veoma visokom procentu deca su posle razvoda braka bila dodeljena majci.

Zakon u sporovima o čuvanju i vaspitavanju dece nalaže da sud po službenoj dužnosti odlučuje o njihovom izdržavanju. U praksi su, međutim, mnoge razvedene žene i deca iz razvedenih brakova suočeni sa brojnim problemima i izloženi diskriminaciji, čak i onda kada je zakon zabranjuje.²⁸

²⁵ Sandra Dimitrijević, *Vrednosni profil mlade generacije*, Politika, 5. april 2002.

²⁶ U prvim posleratnim godinama normativnom regulativom partijske države žene su, po pravnom položaju u braku, izjednačene sa muškarcima. U poslednjoj deceniji 20. veka ta problematika je bila regulisana Zakonom o braku i porodičnim odnosima, koji je objavljen u *Službenom glasniku SRS*, br. 22/80 i 11/88.

²⁷ Niska stopa razvedenih brakova u Srbiji posebno je bila naglašena krajem 20. veka. Ona je 1987. godine iznosila 1,2, a deset godina kasnije 0,7. *Demografska statistika 1997*, 58; S. Čopić, n. d., 20.

²⁸ U celokupnom posleratnom periodu u praksi je postojala pre svega ekonomska diskriminacija nad ženama i decom iz razvedenih brakova. Ankete koje su sprovedene po pojedinim preduzećima, centrima za socijalni rad itd., pokazuju da veliki procenat žena iz razvedenih brakova nije dobijao izdržavanje za svoju decu. U dokumentaciji ženske organizacije o tome su sačuvana mnoga svedočanstva. Istorijski arhiv Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena, k. 4, Zapisnik sa sastanka osnivačke konferencije za društvenu aktivnost žena opštine Stari grad, 10. novembar 1961; Informacija o problemima žena u poljoprivredi i prehrambenoj industriji Beograda, 1961; k. 5, Neki problemi dece iz razvedenih brakova, Zavod za proučavanje socijalnih problema grada Beograda, decembar 1962; Zaključci sa savetovanja u okružnom sudu u Beogradu 29. 9. 1965. po pitanju materijalnog položaja dece iz razvedenih brakova i vanbračne dece.

Devedesetih godina, procenat žena koje su same vodile domaćinstvo u SR Jugoslaviji bio je nešto iznad 20%, a taj pokazatelj je obuhvatao ne samo samohrane majke, već i neudate žene koje žive same, razvedene i udovice. Porodice u kojima su majke živele same sa decom na području centralne Srbije početkom 90-ih godina činile su ispod 10% od svih porodica.²⁹ Devedesetih godina povećao se procenat dece koja su rođena van braka. Pokazatelji koji se odnose na pojedine godine u poslednjoj deceniji 20. veka otkrivaju da većina majki koje su rodile decu van braka ima status izdržavanog lica, što potencira pitanje njihovog materijalnog položaja.³⁰

Podelu uloga u okviru porodice karakteriše neravnoteža u stepenu angažovanosti muškarca i žene u porodičnim poslovima. Većinu poslova u domaćinstvu i danas najčešće obavljaju žene i pored toga što su zaposlene. One se u velikoj meri angažuju i u drugim porodičnim aktivnostima, uključujući i staranje o bolesnim članovima porodice i o ostarelim roditeljima.³¹

Nejednakosti i razlike koje se u okvirima porodice uspostavljaju između muškarca i žene, odnosno koje i dalje opstaju na nivou učešća u porodičnom radu, značajno utiču i oblikuju društveni položaj žene. One ograničavaju i usporavaju profesionalnu afirmaciju žena i smanjuju mogućnosti i interesovanja za njihov politički angažman i učešće u političkom životu. Jednakost i ravnopravnost supružnika pred zakonom nije uspela da u potpunosti prevaziđe ustaljene sisteme vrednosti i način razmišljanja o tradicionalnim ulogama muškarca i žene u porodici. Uprkos mnogim promenama u izgledu i funkcionisanju porodice, svest o polnim ulogama u njenom okviru bila je najtvrdokornija i promene koje su se na tom nivou odvijale nisu bile dovoljne da ostvare ravnopravnost žene u osnovnom segmentu društva – porodici. Ekonomska i pravna emancipacija žene nije dovela do značajnije promene tradicionalne slike žene u domenu porodičnih odnosa.

Sve do kraja 20. veka, nasilje počinjeno u porodici, odnosno nasilje koje je izvršio neko od ukućana nije bilo pravno tretirano kao posebno krivično delo. Na takve slučajeve primenjivane su neke opšte odredbe Krivičnog zakona. Najnovijim izmenama Krivičnog zakona Srbije uveden je poseban član koji reguliše kažnjavanje nasilja počinjenog u porodici. Prema istraživanju Viktimološ-

²⁹ Krajem 50-ih i početkom 60-ih godina proseka vanbračnog nataliteta u Srbiji bio je veći od proseka u ostalim republikama i od jugoslovenskog proseka. *Statistički bilten* 298, 100. Sredinom 60-ih godina (1965), kretanje vanbračnog nataliteta u užoj Srbiji bilo je 12%, na Kosmetu 8%, u Vojvodini 16%, a u Beogradu 8,5%. Te godine je na području Jugoslavije rođeno 33.745-oro vanbračne dece. Nivo obrazovanja i činjenica da često nisu bile zaposlene upućuje na veoma težak materijalni položaj ovih žena i dece. Neke od njih su bile odbačene od svojih porodica i sredina u kojima su živele. Poseban problem bio je veliki broj maloletnih majki. A. Beograda, Konferencija..., k. 8. Sastanak o osnivanju specijalizovane institucije za zaštitu vanbračne majke i deteta. 1971.

³⁰ *Demografska statistika 1997*, 197.

³¹ Videti: Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija devedesetih*, Beograd 1997, 135.

kog društva Srbije o nasilju nad ženama, različiti oblici nasilja, psihičkog i fizičkog zlostavljanja žena u Srbiji nisu retkost, niti marginalne pojave,³² tako da je uvođenje krivičnog dela nasilja u porodici bilo neophodno.³³

Nastojanja Komunističke partije Jugoslavije da poželjan model, zamišljenu idealnu sliku žene realizuje u svakodnevnom životu i ublaži protivrečnosti koje je nosila društvena uloga zaposlene žene – majke, rezultirala su povećanjem društvene brige o deci, kao i osnivanjem državnih jaslica i obdaništa. Te ustanove su pružale usluge po pristupačnim cenama i najčešće su bile dostupne svima. Mreža predškolskih ustanova na području Srbije nije bila podjednako razvijena i ravnomerno raspoređena.³⁴ Potrebe za ovim tipom ustanova bile su posebno izražene u gradovima i to prvenstveno kod porodica u kojima su oba roditelja bila zaposlena. U glavnom gradu, posebno na njegovom užem području, zbog velikog broja porodica u kojima su radili jedan ili oba roditelja, bile su naglašene potrebe za dnevnim zbrinjavanjem dece.³⁵ U posleratnom razdoblju sve je više bilo ovih ustanova. Najviše ih je registrovano sredinom 80-ih godina.³⁶ Do kraja osamdesetih, iz godine u godinu rastao je i broj korisnika.³⁷ Sve veća rasprostranjenost tih ustanova u proteklim decenijama ipak nije uvek bila dovoljna, a kapaciteti ponekada nisu mogli da zadovolje potrebe svih zainteresovanih roditelja i njihove dece. Posledica toga je često bila veliki broj dece po jednoj grupi. Krajem 90-ih godina u jaslice i obdaništa bilo je upisano oko 22% dece predškolskog uzrasta.³⁸ Manjak državnih obdaništa i jaslica ispoljava se i

³² Istraživanje o nasilju nad ženama, koje je obuhvatilo 700 žena kako iz gradskih, tako i iz seoskih sredina, sproveo je Viktimološko društvo Srbije. Rezultati istraživanja su deprimirajući, jer je po njemu gotovo svaka druga žena pretrpela neki vid psihičkog nasilja u porodici (46,1% od svih ispitanih slučajeva), a svaka treća je doživela fizički napad od nekog člana porodice (30,6% od ispitanih slučajeva). Prema tom istraživanju najčešći počinitelj fizičkog nasilja u porodici je suprug (74,8%). Zlatija Vuković, Saša Gajin, *Žene – žrtve nasilja u porodici*, dr Vesna Nikolić-Ristanović, predsednica Viktimološkog društva Srbije, *Novo pravo za siledžije*, Danas, 28. jun 2002.

³³ Februara 2002. usvojen je Predlog zakona o izmenama i dopunama Krivičnog zakona. Članom 118 a Krivičnog zakona Republike Srbije sankcionisano je kažnjavanje nasilja u porodici. Videti: *Krivični zakon Republike Srbije*, Službeni glasnik, Beograd 2002, Nasilje u porodici, član 118 a, 76.

³⁴ Na području Srbije krajem 60-ih godina (1969) bilo je skoro 700 predškolskih ustanova, a obuhvat dece odgovarajućeg uzrasta 7,45%. A. Beograda, Konferencija..., k. 10, Realizacija srednjoročnog programa razvoja ustanova za društvenu zaštitu dece sa ocenom postojećeg stanja, perspektivom razvoja, stanjem i problemima predškolskog vaspitanja i obrazovanja u Beogradu, 1974.

³⁵ Početkom 70-ih godina (1971) obuhvat dece u jaslicama na užem području Beograda bio je 7,5%, a u vrtićima 20,1%, da bi nekoliko godina kasnije (1974) u jaslicama obuhvat bio 14,4%, a u vrtićima 28,4%. Isto.

³⁶ Na teritoriji Srbije i Crne Gore kvantitativni razvitak predškolskih ustanova kretao se od 1.002 ustanove u 1974. do 1.728 u 1999. Najviše predškolskih ustanova registrovano je 1984. godine – 1.995. *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, 442.

³⁷ Broj korisnika tih ustanova rastao je iz godine u godinu, sve do 1989, kada ih je bilo najviše – 196.715. Isto.

³⁸ S. Čopić, *n. d.*, 21. Istovremeno u predškolske ustanove u baltičkim državama bilo je smešteno u proseku 38,5% dece predškolskog uzrasta, u zemljama centralne Evrope 30,3%, a u istočnoevropskim zemljama 19,9%. Isto.

u činjenici da mnogi roditelji nisu uspjeli da upišu svoju decu u njih. Poslednjih godina usluge za čuvanje i negu dece u državnim jaslicama i vrtićima su sve skuplje, ali su te ustanove još uvek najpristupačniji vid pomoći zaposlenim majkama. U Beogradu i Srbiji postoje i privatni vrtići, ali je cena koju roditelji plaćaju za smeštaj dece znatno viša i nedostupna prosečnoj porodici. Jedan od ubičajenih i rasprostranjenih vidova čuvanja dece u Srbiji, posebno one u uzrastu do treće godine, jeste da ih čuvaju njihove bake.³⁹

Značajan pokazatelj položaja žene u Srbiji jeste zdravstveno stanje i ostvaren nivo zdravstvene zaštite žena, trudnica, majki.⁴⁰ Posle oslobođenja i u decenijama koje su sledile, otvoren je niz ustanova za zdravstvenu zaštitu majke i deteta. Zatečeni nivo zdravstvene kulture stanovništva bio je veoma nizak, posebno po selima i zaostalim krajevima u zemlji. Već u prvim posleratnim godinama država i ženska organizacija nastojali su da putem štampe, brojnih predavanja, organizovanih kurseva, ali i drugih akcija, promene takvo stanje i utiču na podizanje nivoa zdravstvene kulture stanovništva i iskorenjivanje rdavih higijenskih navika.⁴¹

Van gradova, žene su se često porađale u potpuno neadekvatnim uslovima, ponekada i same, u polju, na njivi. Do sredine 50-ih godina više od polovine porođaja u Srbiji i Crnoj Gori obavljeno je van zdravstvenih ustanova i bez stručne pomoći. Relativno brzo su stvarani povoljniji uslovi za radanje dece, tako da je već od 60-ih godina broj porođaja obavljen u zdravstvenim ustanovama značajno prevazilazio broj onih koji su se odvijali na nekom drugom mestu.⁴² Iz godine u godinu povećavao se broj lekara specijalista, ginekologa i babica.

Početak druge polovine 20. veka stopa smrtnosti odojčadi i beba do godinu dana bila je veoma visoka. U narednim decenijama postepeno se smanjivala, da bi 90-ih godina, po međunarodnim kriterijumima, Jugoslavija spadala u grupu zemalja sa nižom stopom smrtnosti odojčadi.⁴³ Upoređena sa sta-

³⁹ Prema istraživanju o roditeljstvu u Srbiji 90-ih godina, u čijem je okviru sprovedeno anketno istraživanje 1995. godine, pored ostalog uočava se da je prvo dete do treće godine života, u najvećem broju anketiranih slučajeva, čuvala majka (63,6%), a potom baka (21,1%). Visokoobrazovane žene su češće od drugih koristile plaćenu pomoć, a one sa srednjim obrazovanjem češće su koristile jaslice. Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija devedesetih*, 120.

⁴⁰ Videti: Vera Gudac-Dodić, *Zdravstvena zaštita žena u Srbiji 1945-2000*, Tokovi istorije 1-2, 2003, Beograd 2003, 55-70.

⁴¹ Prvu tzv. higijensko-zdravstvenu akciju organizovao je Glavni odbor AFŽ-a Srbije, u aprilu 1951. Akcija je trajala pet meseci i obuhvatila je pet najzaostalijih srezova kosovsko-metohijske oblasti. Angažovano je oko 200 članica AFŽ-a, medicinske sestre i babice iz mnogih delova Jugoslavije. Formirane su ekipe od po dvadesetak članova, koje su obilazile najzabačenija sela i posećivale svaku kuću. A. Beograda, Konferencija..., k. 3. Izveštaj Izvršnog odbora Centralnog odbora AFŽ-a od 3. do 4. kongresa, 8-9.

⁴² *Statistički godišnjak Jugoslavije, 2000*, 62, 63.

⁴³ Na prostoru Srbije 1950. godine na 1000 živorođene dece umrlo je 118 odojčadi; 1960 - 86; 1970 - 56; 1980 - 34 i 1990 - 23. Devedesetih godina taj broj se, uz kolebanja, a u pojedinim godinama i uvećanja smrtnosti odojčadi, smanjio od 21,59 u 1991 na 14,24 u 1997. *Demografska statistika 1997*, 127.

njem u drugim zemljama u tzv. razvijenim regionima, ta je stopa još relativno visoka.⁴⁴

Pedesetih godina je legalizovan namerni prekid trudnoće, ali samo pod određenim uslovima. Šezdesetih godina abortus je liberalizovan.⁴⁵ Statistički podaci pokazuju da je u pojedinim periodima bilo više abortusa nego što je rođeno dece.⁴⁶ Stopa namernih prekida trudnoće na 1000 žena u generativnom periodu u Srbiji je veoma visoka. Devedesetih godina zabeleženo je osetno smanjenje namernih prekida trudnoće koji su obavljani u zdravstvenim ustanovama.⁴⁷ Činjenica da istovremeno u tom razdoblju nije registrovan porast nataliteta i nedostatak statistike o tome koliko se prekida trudnoće obavi na nekom drugom mestu, van državnih bolnica i privatnih klinika koje za to imaju dozvolu, odnosno nedostatak podataka o broju ilegalnih abortusa, onemogućavaju realnu procenu o tome koliki je njihov stvarni pad. Devedesetih godina i u državnim bolnicama je trebalo platiti abortus, a Zakon o postupku za vršenje abortusa u zdravstvenim ustanovama iz 1995. godine suzio je indikacije za prekid trudnoće posle desete nedelje graviditeta. To je takođe moglo uticati na smanjenje broja namernih prekida trudnoće. Precizne evidencije o kontraceptivnim sredstvima nabavljenim u slobodnoj prodaji nema, što otežava formiranje objektivne slike o primeni kontraceptivnih sredstava na nivou Srbije.

U posleratnom razdoblju bilo je sve više lekara i stručno-medicinskog osoblja. Odnos između broja stanovnika i broja lekara postajao je sve povoljniji, odnosno smanjivao se broj stanovnika koji je u proseku dolazio na jednog lekara. U odnosu na prethodne godine, uvećanje je registrovano samo u periodu od 1991. do 1995. godine. Trend laganog smanjivanja broja stanovnika po jednom bolesničkom krevetu postojao je do kraja 80-ih godina. Od tog doba vidljiva je suprotna tendencija.⁴⁸

⁴⁴ Upoređena sa stanjem u drugim zemljama u tzv. razvijenim regionima, u razdoblju od 1995. do 2000. smrtnost odojčadi na prostoru SR Jugoslavije na 1000 živorođenih još uvek je bila relativno visoka, a stanje je bilo nepovoljnije samo u Albaniji, Rumuniji, Makedoniji i u nekim zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza. *The World's Women, 2000, Trends and Statistics*, 83.

⁴⁵ Godine 1960. doneta je „Uredba o uslovima i postupku za dopuštanje pobačaja“. Pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju svoje dece, kao pravo garantovano Ustavom, bilo je uspostavljeno 1974. godine. *Ustav SFRJ, 1974*, Beograd, član 191, 100.

⁴⁶ U Jugoslaviji je 1963. u zdravstvenim ustanovama na 100 porođaja obavljeno 53 abortusa, 1968 – 50, a 1970 – 70. *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije*, 19. Na području centralne Srbije, godine 1989, na 100 živorođenih zabeležen je veoma visok broj namernih prekida trudnoće – 214,2, u Vojvodini 158,9, a na Kosovu i Metohiji 20,5. Drugim rečima, na području centralne Srbije svaka deseta žena u reproduktivnoj dobi je izvršila namerni prekid trudnoće. Grupa autora, *Zdravstveno stanje stanovništva Srbije 1986–1996*, analitička studija, Institut za zaštitu zdravlja Srbije „Dr Milan Jovanović Batur“, Beograd 1998. Publikacija je nastala kao rezultat projekta „Procena zdravstvenog stanja stanovništva Srbije 1986–1996“, čiji je rukovodilac bio dr Dragoljub Đokić, 245.

⁴⁷ Godine 1989. u Jugoslaviji je na 100 živorođenih obavljen 131 abortus, a 1996/97. godine 61. *The World's Women 2000*, 34.

⁴⁸ *Statistički godišnjak Jugoslavije 2000*, 415.

Bolesti vezane za cirkulatorni sistem vodeći su uzroci smrtnosti žena. U poslednjoj deceniji 20. veka evidentan je porast smrtnih slučajeva izazvanih bolestima srca, krvnih sudova i raka. Stope mortaliteta od bolesti cirkulatornog sistema u centralnoj Srbiji rasle su i kod muškaraca i kod žena, pri čemu je porast kod žena viši. U porastu su takođe i stope mortaliteta kod žena od malignih tumora.⁴⁹

Očekivani životni vek za žene u Jugoslaviji i Srbiji u posleratnom periodu imao je težnju porasta. Devedesetih godina očekivano trajanje života za žene beleži izvesna kolebanja, stagnaciju, a u pojedinim godinama i smanjenje.

U poslednjoj deceniji 20. veka u Srbiji je pogoršano zdravstveno stanje žena. Višegodišnja ekonomska kriza u Srbiji, nastavljena u uslovima tzv. tranzicije, manifestovala se, pored ostalog, i u snižavanju nivoa državne zdravstvene zaštite i pogoršanju zdravlja stanovnika. Izdvajanja za zdravstvenu zaštitu u Srbiji nisu procentualno mala, ali su usled opadanja društvenog proizvoda po realnoj vrednosti 90-ih godina gotovo prepolovljena. Ovome treba dodati brojne stresne situacije kojima je bilo izloženo stanovništvo u Srbiji i Jugoslaviji, izražene nestašice lekova karakteristične za pojedine periode, drastično opadanje životnog standarda, koje se pored ostalog odražavalo i na kvalitet ishrane itd.

Stepen društvene afirmacije žena određen je, između ostalog, njihovim učešćem u organima državne vlasti i angažmanom u politici. Jedan od osnovnih pokazatelja participacije žena u političkom životu zemlje jeste zastupljenost, odnosno procenat žena u skupštinama. U razdoblju vladavine Komunističke partije u Jugoslaviji, u Saveznoj skupštini Jugoslavije do kraja 80-ih godina taj procenat je oscilirao u različitim etapama, ali ni u jednom periodu nije prevazišao nivo od 20%. Najviši procenat žena u Saveznoj skupštini zabeležen je 1963. godine, kada je iznosio 19,6%. Do 1990. godine procenat učešća žena u Skupštini Srbije takođe je beležio oscilacije u različitim godinama, a najviši je bio 1982. godine. Te godine žene su u Republičkoj skupštini Srbije bile zastupljene sa 27,6%, a u Pokrajinskoj skupštini Vojvodine sa 29,8%.⁵⁰

U socijalističkoj Jugoslaviji i Srbiji pitanje učešća žena u najvišem predstavničkom telu države često je bilo više rezultat zadovoljavanja određenih kvota, a manje stvarnog prisustva žena u politici. To je uslovalo da neke žene obavljaju više funkcija i da se na pojedinim mestima one tretiraju kao „predstavnici pola“.

⁴⁹ Podaci registra za rak, Institut za zaštitu zdravlja SR Srbije.

⁵⁰ Do kraja 50-ih godina učešće žena u Saveznoj skupštini Jugoslavije nije prelazilo nivo od 7%. Godine 1963. žene su bile zastupljene sa 19,6%; 1967 – 13,3%; 1969 – 8,1%; 1974 – 13,6%; 1978 – 17,2%; 1982 – 17,5%; 1986. sa 16,2%. Procentualno učešće žena na nivou Republičke skupštine Srbije, krajem 50-ih godina, 1958, bilo je 9,7%; 1963 – 16,1%; 1967 – 11,4%; 1969 – 7,6%; 1974 – 19,1%; 1978 – 25,6%; 1982 – 27,6%; 1986 – 23,5%. *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*, Statistički bilten 788, Beograd 1973, 62; *Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, osnovni pokazatelji*, Beograd 1975, 4; Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Beograd 1996, 249.

Procenat izabranih žena varirao je po godinama i uglavnom zavisio od agitacije i političke propagande koja je prethodila izborima. Ukoliko je u predizbornoj političkoj aktivnosti bila naglašena kampanja za veće uključivanje i kandidovanje žena u skupštine, utoliko ih je u skupštinama bilo više.

Da su žene bile slabo i nedovoljno zastupljene u organima državne vlasti pokazuju i sledeći primeri. U izborima za narodne odbore krajem 40-ih i početkom 50-ih godina, i pored relativno visokog odziva i učešća žena na izborima, izabrano je malo žena. Na izborima za sreske, gradske i mesne narodne odbore za 1949/50. godinu procenat izabranih žena u Srbiji bio je 7,37 odsto (bez MNO). Na području FNRJ tada je za predstavnike u sreske, gradske i mesne narodne odbore izabrano 9,19% žena. Godine 1952. stanje je bilo još nepovoljnije, jer je tada u ove odbore u Srbiji izabrano samo 2,08 % žena, a na nivou države 3,32 %. Više žena – odbornika je birano u gradskim sredinama, a manje u zaostalim krajevima. Tako je u Beogradu izabrano oko 11% žena, a u Ljubljani 22,8%.⁵¹

Jugoslavija je u posmatranom razdoblju bila partijska država u kojoj su centri političke moći bili u rukama Komunističke partije Jugoslavije. U uslovima izgradnje i etabliranja sistema tzv. društvenog samoupravljanja, Savez komunista Jugoslavije⁵² je svoju ulogu nazivao vodećom, usmeravajućom, ali u svakom slučaju, uticaj komunista je sve vreme postojanja socijalističke Jugoslavije bio dominantan. Pod takvim okolnostima, sa stanovišta političkog angažmana žena, od značaja je bilo njihovo učešće u najvišim telima KPJ, odnosno SKJ, pre svega u Centralnom komitetu.

Učešće žena u vrhovnim partijskim telima u socijalističkoj Jugoslaviji je bilo daleko ispod participacije muškaraca u njima. Tu tvrdnju potkrepljuju sledeći primeri. Na Petom kongresu KPJ u Centralni komitet izabrane su tri žene, odnosno njihovo učešće u vrhovnom partijskom telu bilo je samo 4,74%, a na Sedmom kongresu SKJ u Centralni komitet izabrano je 5,2% žena. Prisustvo žena u partijskim telima i komitetima bilo je znatno ispod procentualnog udela žena u članstvu Saveza komunista.⁵³ Učešće žena u Centralnom komitetu SK Srbije 1963. godine bilo je 10,1%.⁵⁴

Kada se posmatra najviše partijsko telo stanje je sredinom 70-ih godina bilo tek nešto povoljnije, mada je i tada zastupljenost žena u njemu bila daleko ispod procentualnog udela muškaraca.

⁵¹ A. Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena, 1953–60, k. 3, Izveštaj Izvršnog odbora Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije Četvrtom kongresu, „O radu AFŽ-a od 3. do 4 kongresa“.

⁵² Komunistička partija Jugoslavije je na Šestom kongresu, održanom 1952, promenila ime u Savez komunista Jugoslavije.

⁵³ Mr Đura Knežević, *Izbor žena u svetlu kadrovske politike Saveza komunista*, u *Žena*, časopis za znanstvena, društvena i kulturna pitanja o mjestu i ulozi žene i porodice u društvu, 5, Zagreb 1979, 75.

⁵⁴ A. Beograda, Konferencija..., Informacije o radu opštinske konferencije žena, 1965.

U Jugoslaviji žena je obavljala ključnu funkciju u vladi SFRJ samo u jednom razdoblju, od 1982. do 1986. godine. Predsednik vlade tada je bila Milka Planinc.

Posle prvih višepartijskih izbora koji su u Srbiji organizovani 1990. godine, procenat zastupljenosti žena u Skupštini Srbije bio je skandaloznih 1,6%. Ukoliko taj procenat uporedimo sa onim koje su žene imale na poslednjim izborima u socijalističkoj Jugoslaviji, godine 1986. kada je njihova zastupljenost u republičkoj skupštini Srbije bila 23,5%, utoliko možemo govoriti o naglašenom pasivizaciji žene u domenu njenog učešća i prisustva u najvišoj republičkoj instituciji. Upadljivo smanjenje procenta učešća žena u republičkoj skupštini nije bilo karakteristično samo za Srbiju, već i za druge jugoslovenske republike. Te godine, zastupljenost žena u republičkoj skupštini Crne Gore iznosila je 3,2%, dok je 1986. godine učešće žena u republičkoj skupštini bilo 11,2%. Godine 1990. u Skupštini Bosne i Hercegovine žene su bile zastupljene sa 2,9%, u odnosu na 24,1% u 1986. godini, u Hrvatskoj sa 5,2% (prema 15,8%), Makedoniji 4,2% (prema 17,2%) i Sloveniji sa 11,2% (prema 24%).⁵⁵

Ubedljiva dominacija muškaraca nije postojala samo na nivou republičkih skupština. Po završetku izbora za Saveznu skupštinu SR Jugoslavije, koji su održani krajem 1992. godine, u Saveznoj skupštini od 178 poslanika bilo je 5 žena ili 2,8%. Posle izbora za Skupštinu Srbije, decembra 1993, od 250 poslanika žena je bilo 16, odnosno 6,4%.⁵⁶

Svršetkom izbora 2000. godine u Saveznoj skupštini SR Jugoslavije bilo je 168 poslanika muškaraca i 10 žena.⁵⁷ Iz navedenih podataka proizlazi da je učešće žena u Saveznoj skupštini bilo 5,62%.

Posle republičkih izbora održanih u decembru 2000, početkom 2001. konstituisana je Republička skupština, u kojoj je od 250 poslanika bilo 27 žena.⁵⁸ Prema tim podacima, procenat učešća žena u Republičkoj skupštini je bio nešto povoljniji nego u Saveznoj, jer je iznosio 10,8%.

Kvantitativni pokazatelji ukazuju na slabu zastupljenost žena u osnovnim strukturama političke moći. Takvo stanje je bilo manje ili više izraženo u pojedinim periodima u Jugoslaviji, a drastičan pad učešća žena u skupštinama registrovan je posle prvih višestranačkih izbora. Upravo tada, pod okolnostima odsustva interesa političkih stranaka za zadovoljavanje makar puke forme prisustva žena u organima odlučivanja, izbila je svom silinom patrijarhalna svest, koja je ženu „vratila tamo gde joj je mesto“ – u porodicu i kuću. Rezultat je bio

⁵⁵ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, tabela 14. Učešće žena u Saveznoj, republičkim i pokrajinskim skupštinama, 249. Videti: S. Čopić, B. Grupković, G. Lazić, Lj. Dobrosavljević-Grujić, *Žene u Srbiji, Da li smo diskriminisane*, 35.

⁵⁶ N. Božinović, *n.d.*

⁵⁷ Nada Kovačević, *Vodi se muška politika*, Politika, 4. april 2002.

⁵⁸ *Isto*.

više nego očigledan: minorno prisustvo žena u organima upravljanja, odnosno smanjena mogućnost participacije žena u donošenju političkih odluka.

Puno je razloga za slabo učešće žena u organima državne vlasti. Preopterećenost žena i okolnost da mnoge od njih ulažu ogromnu energiju da odgovore brojnim zahtevima i spoje različite uloge koje obavljaju, na poslu, u kući, u nezi i vaspitavanju dece dovode nas do činjenice da one često nemaju ni vremena ni interesa za angažman u politici. Maksimalna okrenutost egzistenciji sopstvene porodice i često iscrpljujući ritam svakodnevnih obaveza uslovljavaju trošenje svih fizičkih i psihičkih resursa i potencijala žene, što ponekad uzrokuje distanciranje od bilo kakvog političkog angažmana. S druge strane srpsko društvo nije imuno na ukorenjena, tradicionalna gledišta da „žene nisu za politiku“, razmišljanja po kojima se one ne snalaze dobro u njoj, a ukoliko to čine da bezuslovno zanemaruju porodicu i decu, što je u suštini samo racionalizacija prethodnog stava.

Emancipacija žene u socijalističkoj Jugoslaviji i Srbiji, naglašena u domenu formalno-pravnih odnosa među polovima, slabila je zatečenu podređenost žene u mnogim oblastima društvenog života. To se pre svega odnosilo na ostvarenu ekonomsku samostalnost žena i relativno visoku stopu njihove radne aktivnosti, kao i na oblast školovanja i obrazovanja. Zagarantovana prava koja su imale, uz sistem socijalne zaštite koji je do početka 90-ih godina relativno uspešno funkcionisao, ublažavala su nejednakosti među polovima. Nejednakosti su se održavale prvenstveno u domenu tradicionalnih uloga u okviru porodice. U drugim segmentima društvenog života, tamo gde je bilo diskriminacije žene, više se moglo govoriti o njenim prikrivenim i manje vidljivim oblicima, a manje o tendenciji da se ograniči društvena promocija žena. Devedesetih godina u uslovima građanskog rata u Jugoslaviji, kao i društvene, ekonomske i političke krize koja je iz temelja potresala Srbiju, u praksi je došlo do sve dominantnijeg prisustva muškaraca u javnom i političkom životu, a žene su sve više bile potisnute u sferu privatnog, u porodicu i kuću. Kriza koja se ispoljavala u svim sferama društvenog života, donoseći opšti haos i beznade, koju je pratio sumrak gotovo svih vrednosti do tada prihvaćenog moralnog kodeksa, pogoršala je položaj većine stanovnika, ali se posebno i svom silinom reflektovala na žene. Pad proizvodnje, pad zaposlenosti, armija ljudi na prinudnim odmorima i istovremeni procvat sive ekonomije, siromaštvo, dovedeno do granica krajnje bede, samo su deo slike ekonomskih i društvenih prilika u Srbiji u poslednjoj deceniji 20. veka. Tu deceniju karakterisalo je i oživljavanje patrijarhalne svesti, što se upečatljivo manifestovalo na primeru smanjenog učešća žena u donošenju političkih odluka, usled njihovog minornog prisustva u Skupštini Srbije posle prvih višepartijskih izbora. Žene su bile ponovo usmerene da svoj život i sopstvenu realizaciju vide prvenstveno kroz porodicu i decu i to na način u ko-

jem preuzimaju najveći deo odgovornosti za nju. Pomak koji su žene učinile u domenu školovanja i obrazovanja i činjenica da su se po svojoj prisutnosti u srednjim, višim i visokoobrazovnim institucijama izjednačile sa muškarcima, poslednjih godina 20. veka, uslovno govoreći, gubio je na važnosti. U uslovima u kojima se Srbija nalazila diploma, pa i ona o završenim fakultetima, sve je manje bila garancija materijalne sigurnosti, a još manje društvene afirmacije. Formalna zaposlenost takođe nije unosila spokoj, ne samo zato što su mnogi bili na prinudnim odmorima, već i zato što plate u Srbiji često nisu bile dovoljne ni za egzistencijalni minimum. Od 2000. godine, u vreme tranzicije delimično je došlo do reafirmacije žena u sferi politike i kulture, ali opšti položaj žena nije poboljšan, utoliko pre što je tranzicija donela povećanu nezaposlenost. Uvedena su neka nova prava i oblici zaštite žene, kao što je slučaj sa uvođenjem posebnog krivičnog dela nasilja u porodici i dr. Istovremeno, poslednjih godina sistem državne socijalne zaštite u Srbiji sve je slabiji, a socijalna sigurnost građana sve manja. Usluge ustanova za negu i čuvanje dece zaposlenih roditelja postaju skuplje, a školovanje sve manje besplatno, posebno visoko. Pod izgovorom „bele kuge“ i racionalizacije, postepeno se ukidaju neke osnovne škole u Beogradu. U uslovima razorene ekonomije, delimično realizovane privatizacije, ali i slabljenja svih olakšica koje je država u socijalizmu garantovala, udate žene su sve manje u situaciji da se ravnopravno sa muškarcima suočavaju sa svim onim što tranzicija nosi. U osiromašenom srpskom društvu žene su sve više prinuđene da se vrate svojim tradicionalnim ulogama, ili da naprave izbor između profesije i porodice.

Summary

Characteristics of the Social Position of Women 1945–2000

The social position of women in Serbia and Yugoslavia after the WWII was determined by the still present patriarchal way of life and social and moral norms derived from it on one hand, and by the changed political conditions which proclaimed equality of women, on the other. By constitutional and legal acts of the socialist state, legal position of women was made equal to that of men in every respect. Female emancipation was especially stressed in the domain of schooling and education. Conditionally speaking, a large degree of female working activity was achieved. The system of social security and health care also functioned comparatively well. Among the guaranteed rights, there were rights to divorce, to have an abortion etc. Inequality persisted above all in the partition of roles within the family. In other social aspects, the discrimination, if it existed, tended to be rather hidden and less obvious, than a tendency to hinder the social promotion of women. During the 1990s, in the course of the civil war in Yugoslavia and social, economic and political crisis that radically shook up Serbia, the role of men in public and political life became increasingly prominent, whereas women were increasingly pushed back to the sphere of privacy, family and home.